

הבה נתחכמה לו

וַיִּקַּם מֶלֶךְ חָדָשׁ עַל מִצְרַיִם אֲשֶׁר לֹא יָדַע אֶת יוֹסֵף: וַיֹּאמֶר אֶל עַמּוֹ הֲנֵה עִם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל רַב וְעַצוּם מִמֶּנּוּ: הֲבֵה נִתְחַכְמָה לוֹ פֶּן יִרְבֶּה וְהָיָה כִּי תִקְרָאנָה מִלְחָמָה וְנוֹסֵף גַּם הוּא עַל שְׂנְאֵינוּ וְנִלְחַם בָּנוּ וְעָלָה מִן הָאָרֶץ: וַיִּשְׂמִי עָלָיו שְׂרֵי מִסִּים לְמַעַן לְמַעַן עֲנֹתוֹ בְּסִבְלָתָם וַיִּבְּנוּ עָרֵי מִסְכְּנוֹת לַפְרֵעָה אֶת פְּתָחַם וְאֶת רַעְמֵסִיס: (שמות א ח-יא).¹

שָׁלַח לַפְּנֵיהֶם אִישׁ לְעֶבֶד נִמְכָּר יוֹסֵף: ... שָׁלַח מֶלֶךְ וַיִּתִּירָהוּ מִשָּׁל עַמִּים וַיִּפְתַּחְהוּ: ... וַיָּבֵא יִשְׂרָאֵל מִצְרַיִם וַיַּעֲקֹב גַּר בְּאֶרֶץ חָם: וַיִּפְּרֹ אֶת עַמּוֹ מֵאֵד וַיַּעֲצֵמָהוּ מִצְרַיִם: הִפְּךָ לָפָּם לְשֵׂנְאֵי עַמּוֹ לְהִתְנַחֵל בְּעַבְדָּיו: (תהלים פרק קה).²

רד"ק תהלים פרק קה פסוק כד – אמרת ה' צרפתהו

"ויפר את עמו"³, ה' שזכר למעלה: "אמרת ה' צרפתהו"⁴. אמר, כי האל יתברך הפרה את עמו בארץ מצרים מאד, כמו שכתוב: "ובני ישראל פרו וישרצו וירבו ויעצמו" (שמות א ז). "ויעצימהו מצרי" - העצימהו יותר מצריו, מהמצרים שהיו צריו באחרונה, כמו שכתוב (שם): "ויעצמו במאד מאד". לפיכך פחדו המצרים, לפי שראו אותם פרים ורבים יותר מהם, פחדו, כמו שנאמר (שם פסוק יב): "ויקוצו מפני בני ישראל"⁵.

אור החיים שמות פרק א פסוק ו – ארבע סיבות למהפך

"וימת יוסף וכל אחיו וגוי ובני ישראל פרו וישרצו וגו'" ... להודיע השתלשלות התחלת השעבוד וסיבותיו, והם במספר ד'. האחד, מיתת יוסף שאם היה יוסף קיים יספיק שלא ימשלו בהם המצריים ... שכל זמן שיוסף קיים היו ישראל בארץ מצרים שקטים ומעונגים. ב', מיתת האחים, שכל זמן שאחד מן האחים קיים היו המצריים מכבדים אותן ... ג', מיתת כל הדור, פירוש כל השבעים נפש, שכולן היו חשובין בעיניהם ובאמצעותם לא היה להם פנים להשתעבד בהם, או לצד שהיו בני דעה ואין מציאות למצריים להתחכם חכמתם שמתחיל בפה רך, כי היו בני הדור ההוא חכמים ויכירו החכמה ולא יקבלו עשות להם דבר בשום אופן.⁶ ד', ובני ישראל פרו וישרצו וגו'. כי אם לא היתה ההרגשה הגדולה שפרו וישרצו וגו' במאוד וגו' ותמלא הארץ וגו', לא היו נותנים לב לבקש תחבולות. אלא ההרגש הגדול הוא הסובב באמצעות העדר המונע, שהוא יוסף ואחיו וכל הדור.⁷

¹ וההמשך שם מסביר מה היא ההתחכמות: השעבוד וגזירת הבנים. ואע"פ כן: "וְכֹאֲשֶׁר יַעֲנֶנּוּ אֹתוֹ כֵּן יִרְבֶּה וְכֵן יִפְרֹץ". שים לב שקודם לפסוקים שהבאנו כתוב: "וַיִּמָּת יוֹסֵף וְכָל אָחָיו וְכָל הַדּוֹר הַהוּא: וַבְּנֵי יִשְׂרָאֵל פָּרוּ וַיִּשְׂרְצוּ וַיִּרְבּוּ וַיַּעֲצִמוּ בְּמֵאד מֵאֵד וַתִּמְלֵא הָאָרֶץ אֹתָם". במקום לפרות ולרבות בארץ המובטחת, פרים ורבים בני יעקב בארץ מצרים, עד אשר: "ותמלא הארץ אותם". אז מתעורר פחד המצרים. כך או כך, תקופת יוסף עברה מן העולם, גם אחיו, גם "וכל הדור ההוא" פסו עברו מן העולם. לא רק פרעה חדש או מחודש קם כאן, גם בית יעקב חדש ומתחדש נוצר כאן. עולם שלם התהפך והתחדש במצרים שלאחר יוסף, לטוב ולמוטב. אלא שמצד המצרים, מדגיש הכתוב, אין זו תהפוכה כוחנית סתם, אלא תהפוכה המלווה בהתחכמות.

² פרקים קה-קו בספר תהלים מספקים לנו הצצה מעניינת לסיפור ירדת בית יעקב למצרים בעיניי של ספרות הכתובים. ראה דברינו [סקירות היסטוריות בתנ"ך](#) בפרשת מסעי, שם הבאנו מכלול סקירות היסטוריות נוספות כולל בספר תהלים עצמו (פרקים עה עו למשל, בדגש על ארבעים שנות הנדודים במדבר). גם מפסוקים אלה שבתהלים פרק קה, ניתן להבין שהסדר הוא שתחילה התעצמו בני ישראל ואז נהפך לבם של פרעה ומצרים. יש לשים לב בעיקר למילים: "ויעצימהו מצרי".

³ מלשון הפריה ורביוי.
⁴ הפסוק אליו מתכוון רד"ק, חמישה פסוקים קודם שם, הוא: "עַד יָת בָּא דְבָרוֹ אֶמְרַת ה' צָרְפָתָהּ", שכפשוטו מדבר על יוסף. אבל רד"ק לוקח אותו לעם ישראל כולו, לכור ההיתוך והצרף של מצרים.

⁵ אם כך, אולי הייתה למצרים סיבה טובה להתחכם על בני ישראל ולעצור את התעצמותם. ראה גם תוספתא מסכת סוטה (ליברמן) פרק י הלכה י: "כל זמן שהיה יוסף [ושבטים] קיימין, היו ישראל מתנהגין בגדולה וכבוד, שנאמר: ובני ישראל פרו וישרצו. משמת יוסף מהו אומר? וימת יוסף וגו' ויקם מלך חדש וגו' ויאמר אל עמו וגו' הבה נתחכמה לו וגו' ". התעצמות בני ישראל הייתה בחסות יוסף (ואחיו) ומשמת יוסף השתחררו כל הפחדים של מצרים. שים לב ללשון התוספתא "מתנהגים בגדולה ובכבוד", היינו שההתעצמות לא הייתה רק מספרית וכמותית. ואם כך, השעבוד היה נפילה גדולה מאיגרא רמה לבירא עמיקתא.

⁶ בנושא זה, מתווכח אור החיים עם הדעה המופיעה במדרשי חז"ל שהמצרים החלו להשתעבד בבני ישראל במוות אחרון אחי יוסף, וטוען שלא החלו רק אחרי מות כל שבעים הנפש שבאו למצרים משום שהיו מכבדים את כולם. שאלה מעניינת בהקשר זה, היא: מה אירע עם שבטי מנשה ואפרים? מצד אחד התמזגו לכאורה עם שאר שבטי ישראל וקיימו מאמר יעקב: "אפרים ומנשה כראובן ושמעון יהיו לי", למניין שבטי ישראל אבל כנראה גם לשעבוד. מאידך, הרי הם בני יוסף השליט שהמצרים הכירו אותם מן הסתם עוד בחייהם. מה קרה להם? גם להם לא זכרו המצרים חסד? אולי דווקא עליהם היה צורך בהתחכמות?

⁷ גם פירוש אור החיים מדגיש את סיבת ההתברכות הגדולה של בני ישראל במצרים כאחת מהסיבות להתחלת השעבוד ולצורך של המצרים להתחכם כנגד בני ישראל. אמנם, לצד שלוש סיבות אחרות שיש להן עוגן במקרא. והוא מסיים את דבריו שם במלים הברורות: "כי לא בא להודיע ענין הריבוי, אלא להודיע כי הוא זה סובב הגלות". ומאליה צפה ועולה השאלה: למה דווקא במצרים? מה חסר לבית אברהם, יצחק ויעקב, שיפרו וירבו בארץ שהובטחה להם לאורך כל ספר בראשית? היא הבטחת הארץ שניתנת תמיד לצד הבטחת הזרע! והרי יעקב עצמו מזכיר ערב מותו, בדבריו ליוסף, את הבטחה הכפולה הזו, בגינה רב עם עשו וגלה

מסכת סוטה דף יא עמוד א – מלך חדש או "מתחדש", התחכמות כנגד המושיע, מענה לפרעה
 "ויקם מלך חדש וגוי" - רב ושמואל, חד אמר: חדש ממש, וחד אמר: שנתחדשו גזירותיו. מאן דאמר חדש ממש, דכתיב: "חדש", ומאן דאמר שנתחדשו גזירותיו, דלא כתיב: וימת וימלוך. "ואשר לא ידע את יוסף" - דהוה דמי כמאן דלא ידע ליה כלל.⁸ "ויאמר אל עמו הנה עם בני ישראל" - תנא: הוא התחיל בעצה תחילה, לפיכך לקה תחילה; הוא התחיל בעצה תחילה, דכתיב: "ויאמר אל עמו"; לפיכך לקה תחילה, כדכתיב: "ובכה ובעמך ובכל עבדיך".⁹

הבה נתחכמה לו - להם מיבעי ליה! א"ר חמא ברבי חנינא: בואו ונחפסם¹⁰ למושיען של ישראל.¹¹ במה נדונם? נדונם באש? כתיב: "כי הנה ה' באש יבוא", וכתיב: "כי באש ה' נשפט וגוי" (ישעיהו סו)! בחרב? כתיב: "ובחרבו את כל בשר" (שם)¹²! אלא בואו ונדונם במים, שכבר נשבע הקב"ה שאינו מביא מבול לעולם, שנאמר: "פי מי נח זאת לי אשר נשפעת מי מעבר מי נח עוד על הארץ" (ישעיהו נד ט). והן אינן יודעין שעל כל העולם כולו אינו מביא, אבל על אומה אחת הוא מביא;¹³ אי נמי, הוא אינו מביא, אבל הן באין ונופלין בתוכו, וכן הוא אומר: ומצרים נסים לקראתו. והיינו דא"ר אלעזר: מאי דכתיב: "כי בדבר אשר זדו עליהם"? בקדירה שבישלו בה נתבשלו.¹⁴

"וישימו עליו שרי מסיים" - עליהם מיבעי ליה! תנא דבי ר' אלעזר בר' שמעון: מלמד, שהביאו מלפניו¹⁵ ותלו לו לפרעה בצוארו, וכל אחד ואחד מישראל שאמר להם איסטניס אני, אמרו לו: כלום איסטניס אתה יותר מפרעה? "שרי מסיים" - דבר שמישים (לבנים). "למען ענותו בסבלותם" - ענותם מיבעי ליה! למען ענותו לפרעה בסבלותם דישראל.¹⁶

עשרים שנה לחרן: "אל שדי נראה אלי בלזו בארץ כנען ויברך אתי: ויאמר אלי הנני מפרך והרבייתך ונתתיד לקהל עמים ונתתי את הארץ הזאת לזרעך אחרים" (בראשית מח ג-ד). אז למה לא באמת בארץ כנען? למה במצרים? והדברים חוזרים לנושא המורכב עליו דנו בפרשת וארא: [האם נגזר על אבותינו לרדת למצרים?](#) נחזור לנושא הבה נתחכמה.

⁸ למי שאומר שנתחדשו גזירותיו ומדובר באותו פרעה שהעלה את יוסף לגדולה, יש לומר שלאחר שמת יוסף, התנכר פרעה לכל העבר. גם למי שאומר שהיה זה מלך חדש, יש לומר שיש כאן התנכרות "כמאן דלא ידע ליה כלל", שהרי סיפור יוסף והמהפכה האגררית שהנהיג במצרים ושהפך את כל העם לנתיני המלך, כמסופר בפרשת ויגש, וודאי שהייתה ידועה לו. ראה גם המדרשים שהמצרים עשו ליוסף ארון מברזל ושקעו אותו בנילוס (גמרא סוטה יג ע"א), משמע שזכרו אותו היטב.

⁹ דרכו של מלך שהוא מתייעץ עם עבדיו, חרטומיו, יועציו, כפי שראינו בפרעה של יוסף בפרשת מקץ (ראה דברינו [יוסף ודניאל בפרשת מקץ](#)). ואמנם, מדרשים אחרים מציינים את המילה "הבה" כקריאה להתייעצות, כגון ספרי דברים פרשת דברים פסקא יג: "הבו לכם - אין הבו אלא עצה, שנאמר: הבו לכם עצה מה נעשה (שמואל ב טז כ), הבה נתחכמה לו (שמות א י)". ראה גם מדרש שכל טוב (בובר) בראשית לו לב, שאחד מיועצי פרעה שם היה בלעם והוא שאמר לו: "הבה נתחכמה". אבל בגמרא כאן, פרעה החדש 'קופץ' וגוזר ולא מחכה לעצת יועציו ולפיכך הוא שילקה תחילה. כך משתמע גם מפרש"י על הפסוק: "הבה נתחכמה לו - כל הבה לשון הכנה והזמנה לדבר הוא, כלומר הזמנו עצמכם לכך". אולי גם זה חלק מהכינוי "מלך חדש" שאינו באמת מתייעץ כמלך מנוסה. אך ראה דעה נגדית בגמרא זבחים קב ע"א: "ונצבת לקראתו על שפת היאור (שמות ז טו) - ואמר ריש לקיש: מלך הוא והסביר לו פנים ... א"ר ינאי: לעולם תהא אימת מלכותו עריך, דכתיב: וירדו כל עבדיך אלה אלי, ואילו לדידיה לא קאמר ליה". שעבדי פרעה ירדו אל משה, לא פרעה עצמו, וחס הכתוב על כבודו של פרעה. ראה דברינו [לחלוק כבוד למלכות בפרשת וארא](#).

¹⁰ ונתחכם.

¹¹ היינו לקב"ה. רעיון זה יפותח במדרשים שלהלן.

¹² אם נדון את בני ישראל באש, הקב"ה ידון אותנו באש. וכך גם בחרב.

¹³ ראה בראשית רבה לו טו שגם אברהם משתמש בשבועה לנח שלא יהיה עוד מבול, בניסיונו להציל את סדום: "נשבעת ואמרת שאין אתה מביא מבול לעולם, מה אתה מערים על השבועה? אתמהא! מבול של מים אין אתה מביא, מבול אש אתה מביא? אם כן לא יצאת ידי השבועה!". שם גם אין אברהם מניח לקב"ה להביא מבול של אש וגם לא מבול מקומי. ראה דברינו [חלילה לך מעשות כדבר הזה בפרשת וירא וכן שבועת נח - קץ העונש הטוטלי?](#) בפרשת נח.

¹⁴ כפסוק בקהלת י ח: "חפר גומץ בו יפול ופרץ גדר ישכנו נחש". ראה גם מכילתא דרבי ישמעאל בשלח - מסכתא דשירה פרשה ו: "וברוח אפך נערמו מים, במידה שמדדו בה מדדת להם. הם אמרו: הבה נתחכמה לו, אף אתה נתת ערמה למים והיו המים נלחמים בהם בכל מיני פורעניות. לכך נאמר: וברוח אפך נערמו מים". מי ים סוף נערמו והערימו על התחכמות פרעה ב"הבה נתחכמה". ערמה וערימה כנגד הבה נתחכמה.

¹⁵ התבנית (הדפוס) ליציקת הלבנים.

¹⁶ שהעיניו של ישראל היה עבור פרעה. זה המענה שפרעה ביקש. ראה תיאור ציורי של התחכמות זו של פרעה גם במדרשים אחרים כגון במדבר רבה טו כ פרשת בהעלותך: " ... מפני מה אמר לו הקב"ה למשה: אספה לי שבעים איש? ללמדך שבשעה שאמר פרעה: הבה נתחכמה לו ... ויבן ערי מסכנות לפרעה, קבץ את כל ישראל ואמר להם: בבקשה מכם, עשו עמי היום בטובה. זהו שכתוב: ויעבידו מצרים את בני ישראל בפרך - בפה רך. נטל סל ומגריפה. מי היה רואה את פרעה נוטל סל ומגריפה ועושה בלבנים, ולא היה עושה? מיד הלכו כל ישראל בזריזות ועשו עמו בכל כוחם, לפי שהיו בעלי כח וגבורים. כיון שחשכה, העמיד עליהם נוגשים ואמר להם: חשבו את הלבנים. מיד עמדו ומנו אותם, ואמר להם: כזה אתם מעמידים בכל יום ויום". מיקום מדרש זה בפרשת מינוי שבעים הזקנים בספר במדבר פרשת בהעלותך, מוסבר בהמשך המדרש שם, שזקנים אלה היו שוטרי העם שמונו לתפקיד הקשה וכפוי הטובה של "שוטרי בני ישראל" והוכו ע"י הנוגשים המצריים. הם גם שבאו למשה ואהרן בסוף פרק ה בפרשת שמות והתלוננו: "י"א ה' עליכם וישפט אשר הבאשתם את ריחנו בעיני פרעה ובעיני עבדיו לתת חרב בידם להרגנו". ולגבי אזכור הסל והמגריפה כסמל השעבוד, ראה דברינו [לבנת הספיר](#) בפרשת משפטים.

שמות רבה א ח, פרשת שמות – פרעה אחר, גם ישראל אשמים¹⁷

"ויקם מלך חדש", רב ושמואל, אחד אמר: חדש ממש, ואחד אמר: שנתחדשו גזרותיו, שחידש גזרות ופורענויות עליהם¹⁸. ... רבותינו אומרים: למה קראו "מלך חדש" והלא פרעה עצמו היה? אלא שאמרו המצרים לפרעה: בוא ונזדווג לאומה זו. אמר להם: שוטים אתם, עד עכשיו משלהם אנו אוכלים, והיאך נזדווג להם? אילולי יוסף לא היינו חיים! כיון שלא שמע להם, הורידוהו מכסאו שלושה חדשים, עד שאמר להם: כל מה שאתם רוצים הריני עמכם, והשיבו אותו. לפיכך כתיב: "ויקם מלך חדש"¹⁹.

רבותינו פותחים פתח למקרא זה: "בַּה' בָּגְדוּ כִּי בָּנִים זָרִים יִלְדוּ עֵתָה יֵאָכְלִים חֶדְשׁ אֶת חֶלְקֵיהֶם" (הושע ה ז) – ללמדך, כשמת יוסף הפרו ברית מילה, אמרו: נהיה כמצרים. מכאן אתה למד שמשה מלך ביציאתם ממצרים. וכיון שעשו כך, הפך הקב"ה האהבה שהיו המצריים אוהבים אותם, לשנאה, שנאמר: "הפך לבם לשנוא עמו להתנכל בעבדיו" (תהלים קה כה), לקיים מה שנאמר: "עתה יאכלם חודש את חלקיהם" – מלך חדש, שעמד וחדש עליהם גזרותיו²⁰.

"אשר לא ידע את יוסף", וכי לא היה מכיר את יוסף? א"ר אבין: משל לאחד שרגם אוהבו של המלך. אמר המלך התיזו את ראשו כי למחר יעשה בי כך. לכך כתב עליו המקרא: היום – "אשר לא ידע את יוסף", למחר הוא עתיד לומר: "לא ידעתי את ה'".²¹

מדרש תנחומא (בובר) פרשת שמות סימן ח – נתחכמה לו "שלמעלה"

"ויאמר אל עמו הנה עם בני ישראל רב ועצום ממנו" (שמות א ט). אמר ר' מאיר: מהיכן הם פרים ורבים? ממקור, שנאמר: "ה' ממקור ישראל" (תהלים סח כז). "הבה נתחכמה לו" – חירף כלפי למעלה²².

רמב"ן בראשית פרק טו פסוק יד – הייתה גזירה אבל פרעה התחכם והוסיף

"וגם את הגוי אשר יעבודו" – ... ועל דרך הפשט יאמר, כאשר דנתי את בניך בגלות וענוי על עון, גם את הגוי אשר יעבודו אדין על החמס אשר יעשו להם. ... אף על פי שאני גזרתי על זרעך להיות גרים בארץ לא להם ועבדום וענו אותם, אף על פי כן אשפוט את הגוי אשר יעבודו על אשר יעשו להם, ולא יפטרו בעבור שעשו גזרתי: וכבר הזכירו רבותינו הענין הזה, אמרו בואלה שמות רבה (ל טו) משל לאדון שאמר לבנו "יעשה עם פלוני ולא יצערנו", הלך ועשה. אף על פי שעשה עמו חנם, לא הניח שלא היה מצערו²³. כשנתרצה האדון לבנו

¹⁷ מדרש שמות רבה פרשה א מקביל לגמרא בסוטה לעיל, אבל בקטעים מסוימים הוא מוסיף ומחדש.

¹⁸ עד כאן כמו בגמרא סוטה, מכאן ואילך, דעה שלישית.

¹⁹ כאן מצטייר פרעה אחר לגמרי ממה שראינו לעיל. ראה הערה 9 לעיל. פרעה שזוכר היטב את הטובה הגדולה שעשה יוסף למצרים ומוכן להתעמת עם בני עמו. מה פשר ציור דמות זו וסניגוריה זו על פרעה?

²⁰ הרי לנו שלבני ישראל יש חלק נכבד במלך החדש או המחודש שקם על מצרים ואולי גם ב"הבה נתחכמה", בכך שהם מתחכמים להיות כמצרים ושוכחים מורשתם. מדרש זה שייך לקבוצה רחבה של מדרשים (פחות פרשנים) שלא רואים בשעבוד מצרים גזירת גורל, אלא תוצאה של שגיאות וחטאי בני אדם. לא בגלל ברית בין הבתרים השתעבדו בני ישראל, אלא בגלל שהפרו את ברית אבותם ורצו להיטמע בתרבות מצרים. ראה דברינו [משכו וקחו לכם](#) בפרשת בא. כאן חשוב הקשר של הפרת הברית למלך החדש (לגזרות החדשות) ולהתחכמותו על בני ישראל. האם זה מפחית מחומרת מעשיו של פרעה?

²¹ שני מוטיבים כאן: כפיות טובה שמביאה לכפירה וקשר השולח עם המשלח. ידיעת יוסף לוותה בהכרזה של פרעה: "איש אשר רוח אלהים בו". שכחת או השכחת יוסף גוררת את שכחת או השכחת רוח אלהים שבו וממילא את אלהים עצמו. כאשר משה בא בשם "אלוהי העברים" (דברינו בפרשה זו), לא נזכרים פרעה וחבר יועציו באותו "אלהים" שעצתו הצילה את מצרים, אלא מגיבים: "לא ידעתי את ה'" – האלהים הזה שאתם מזכירים כאן, לא מוכר לנו. ראה שמות רבה ה יד: "לא ידעתי את ה' וגם את ישראל לא אשלח, אמר להם: המתינו לי עד שאחפש בספר שלי. מיד נכנס לבית ארמון שלו והיה מביט בכל אומה ואומה ואלהיה התחיל קורא: אלהי מואב ואלהי עמון ואלהי צידון. אמר להם: חפשתי שמו בבית גנזי ולא מצאתי אותו". ועל הקשר בין השליח והשולח, בין אוהבו של מלך והמלך, במדרש הבא.

²² אנחנו חוזרים לדברי הגמרא לעיל: "הבה נתחכמה לו ... בואו ונחפם למושיעין של ישראל". באופן זה הולכים מדרשים רבים שפרעה גידף או חירף "כלפי מעלה" והדברים קשורים למוטיב 'האנטישמיות', אם שנאת ישראל היא שנאה כלפי העם היהודי, או בעצם כלפי "אלוהי העברים" (שעם ישראל מחזיק באמונה בו). ראה בהקשר זה מדרש תנחומא (בובר) פרשת פקודי סימן ג (תנחומא הרגיל שם סימן ד): "אמר ר' חייא בר אבא: אמר דוד לפני הקב"ה: ריבונו של עולם, כך תעלה לפניך, אם היו יכולין לעשות סולמות ולעלות להם למעלה היו עולים, שנאמר: וַיָּדַע כְּמַבְיֵא לְמַעַלָּה בְּסִבְךָ עֵץ קַרְדָּמוֹת (תהלים עד ה). אלא שאינן יכולין והן מניחין אותך וחוזרין עלינו, שנאמר: אלהים באו גוים בנחלתך וגו' (שם עט א)". ראה גם הוויכוח בין משה לקב"ה אם הנקמה במדין שהחטיאו את בני ישראל היא "נקמת ה'", או "נקמת בני ישראל", בדברינו [שורשי האנטישמיות](#) בפרשת מטות. עפ"י מדרש תנחומא לעיל, שורשים אלה מצויים כבר בשעבוד מצרים. כנגד מי בעצם מתחכם פרעה, כנגד עם ישראל, או כנגד מה או מי שעם ישראל מייצג? ראה דברי משה לפרעה: "פה אָמַר ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל שְׁלַח אֶת עַמִּי וַיִּחַגְּוּ לִי בְּמִדְבָּר", ותשובת פרעה: "מי ה' אֲשֶׁר אֲשַׁמֵּעַ בְּקוֹל לְשַׁלַּח אֶת יִשְׂרָאֵל לֹא יִדְעֵתִי אֶת ה' וגם אֶת יִשְׂרָאֵל לֹא אֲשַׁלַּח" (שמות פרק ה).

²³ הבן עשה עם אותו פלוני בחינם והוא ציער אותו.

גזר על מצערי הריגה. כך גזר הקב"ה שיהיו ישראל משועבדין במצרים. עמדו עליהם ושעבדום בחוזק. אמר הקב"ה: היה לכם לנהוג בס כעבדים ויעשו צרכיכם. "אני קצפתי מעט והמה עזרו לרעה" (זכריה א טו). עד כאן לשונם: ודבר ברור הוא, כי השלכת בניהם ליאור אינה בכלל "ועבדום וענו אותם", אבל היא עקירתם לגמרי. וכן מה שאמרו תחילה "הבה נתחכמה לו פן ירבה" (שמות א י), אינו בכלל עבדות ועינוי. מלבד מה שהוסיפו בעינוי עצמו, "וימררו את חייהם בעבודה קשה וגו'". והוא מה שאמר הכתוב: "וירא את עניינו ואת עמלינו ואת לחצנו" (דברים כו ז).²⁴

סדר רב עמרם גאון (הרפנס) סדר פסח – הבה נתחכמה היא "וירעו"?

וירעו אותנו המצרים. כמו שנאמר: "הבה נתחכמה לו". ויענונו, כמו שנאמר: "וישימו עליו שרי מסים" וכו'.²⁵

בית הבחירה (מאירי) מסכת אבות פרק ד – התחכמו להפוך אותנו לרעים

... וזה שאמרו רבותינו ז"ל באגדת פסח: "וירעו אותנו המצרים כמו שנאמר: הבה נתחכמה לו". כלומר, החזיקונו ברעים עד שהתפחדו ממנו והתנכלו למעטנו בשעבודם. וראיה על זה, אומרו: וירעו אותנו ולא אמר לנו.²⁶

שמות רבה כ ו, פרשת בשלח – הנחש המתחכם והשועל הערמומי

"ויהי בשלח פרעה". זהו שכתוב: "נִפְשָׁנוּ כְּצִפּוֹר נְמֻלָּה מִפֶּחַ יוֹקְשִׁים" (תהלים קכד ז) - משל ליונה, שהיתה יושבת בקנה על אפרוחיה. ראה אותה נחש רע היה מבקש לעלות אליה. ברחה הימנו למקום אחר. עלה וישב לה בקנה. נפלה האש בקנה ונשרף הנחש. ברחה הציפור וישבה לה בג. כיון שנשרף הנחש והקו, אמרו לציפור: עד מתי את פורחת ממקום זה למקום זה? מה עשתה? הלכה ומצאה לה קן נאה ומשובח וישבה לה בתוכו. כך היו ישראל במצרים, והיה פרעה הנחש מתחכם עליהם, שנאמר: "הבה נתחכמה לו"; והוא נמשל כנחש שנאמר: "הֲנִי עֲלִיף פְּרֵעָה מְלִיץ מְצָרִים הַתִּנִּים הַגְּדוֹל הַרְבֵּץ בְּתוֹף יֶאֱרִיו" (יחזקאל כט ג).²⁷ ברחו ישראל מפניו,

²⁴ שיטת רמב"ן היא שלמרות שיש כאן (בברית בין הבתרים) גזירה של הקב"ה שבני ישראל ישתעבדו, ולמרות שלעתים הגויים ממלאים אחרי גזירות אלה, כפי מצאנו גם בנביאים שאשור ובבל הם שליחים של הקב"ה להעניש את עם ישראל, כגון דברי ישעיהו י ה: "הוֹי אֲשׁוּר שֶׁבֶט אָפִי וּמִטָּה הוּא בְּיָדָם זְעִמִּי" וכינויו של נבוכדנצר "עבד" ע"י ירמיהו במספר מקומות. אע"פ כן, יבואו אלה על עונשם משום שעשו מעבר למה שהצטוו והיו להם סיבותיהם שלהם להוסיף עינוי, עבדות, גלות ושאר פגעים שהקב"ה לא ציווה אותם. זו מהות "הבה נתחכמה" של פרעה ומצרים. ראה שם דבריו של רמב"ן באריכות כשהוא נגרר לוויכוח פילוסופי מרכזי עם הרמב"ם סביב נושא זה. רמב"ם מחזיק בדעה ששום גזירה של הקב"ה אינה תירוץ למעשה כלשהוא של מישהו, וכפי שרמב"ן מצטט את דבריו של הרמב"ם בהלכות תשובה פרק ו הלכה ה: "לפי שלא גזר על איש ידוע. וכל אותם המרעים לישראל, אילו לא רצה כל אחד מהם הרשות בידו, לפי שלא נגזר על איש ידוע". רמב"ן חולק עליו ונראה ששורשי מחלוקתם חורגים הרבה מעבר לפרשנות המקרא ונעוצים עמוק עמוק בנושא השגחה וידיעת הבורא, אפילו גזירותיו, מול הבחירה החופשית, שכר ועונש. ראה המשך דברי רמב"ן שם שהוא גולש גם לדיון במי שהורג אדם שנגזר דינו למיתה או מי שממית עפ"י הוראת נביא והדברים דורשים עיון נפרד.

²⁵ כך הוא בנוסח ההגדה, בדרשת הפסוקים מפרשת הביכורים (דברים פרק כו). ונשאלת השאלה מה ההוכחה מ"הבה נתחכמה"? איזה רע עשו המצרים לבני ישראל ב"הבה נתחכמה"? וכלשון ספר כלבו סימן נא: "שלא מצינו בפסוק הבה נתחכמה שום הרעה". שאלה שנייה, שאולי תפתור את הראשונה, היא: ולמה "אותנו" ולא "לנו", כמו שמצאנו בספר במדבר כ טו: "וַיִּשָׁב בְּמִצְרַיִם יָמֵם רַבִּים וַיִּרְעוּ לָנוּ מִצְרַיִם וְלֹאֲבֹתֵינוּ"? כפשוטו, "הבה נתחכמה" הייתה המחשבה הראשונית שגרמה לכל השאר, אבל הפרשנים מציעים תשובה "מתחכמת" יותר.

²⁶ התחכמות פרעה והמצרים הייתה בכך שעשו את עם ישראל לרעים, שהעלילו עליהם שהם מתכוונים להצטרף לאויבי מצרים ולעלות מן הארץ. הצלחתו של פרעה לסובב את לב המצרים להסכים לשעבוד בני ישראל שעד אז חיו איתם בשכנות טובה, נבעה מכך שהבאיש את ריחם של בני ישראל, שהפך אותם לאנשים רעים ומסוכנים בעיני המצרים. "וירעו", לא שעשו לנו רע (זה יבוא אחר כך), אלא שעשו אותנו כאנשים רעים ורשעים שמתכוונים להרע למצרים. בדרך זו שאולי המאירי ראשון לה, הולכים פרשנים רבים נוספים כגון הדר זקנים: "וירעו אותנו כלומר עשו עצמינו רעים מכל אדם שאומרים עלינו הבה נתחכמה לו", אברבנאל: "וירעו אותנו המצרים שנאמר הבה נתחכמה לו, שפירשו וירעו אותנו עשו ממנו רעים וחסאים וחשדו אותנו כאילו היינו אנשים רשעים מורדים בארצם", בית הלוי: "וירעו אותנו המצרים כמו שנאמר הבה נתחכמה, דפירושו וירעו אותנו שפירסמו אותנו לרעים כמו שנאמר הבה נתחכמה ואח"כ ויענונו", וכך עשו צוררי ישראל בכל הדורות כולל הגרמנים-הנאצים שהפחידו את עמם מהכח היהודי המבקש להשתלט על העולם. בפירוש המאירי, אגב, מוטיב זה הוא רחב ביותר ומתקשר לנושא שכר ועונש ולפירוש פסוקים רבים בנביאים שאין פירושם שאתם בני ישראל רעים, אלא אל תהיו כרעים בעיניכם ובעיני הגויים. ראה דבריו בהרחבה שם ובהם: "ואמנם ענין ישעיהו באומר השמן לב העם הזה כו' יש לי בו ביאור אחר והוא שהוא כאומר לו הוכיחם והודיעם שהם בדרך רע עד שיחזיקו עצמם באטומי לב ובכבדי אזנים וטוחי עינים וכשיכירו חסרונם ישובו ... וזהו לדעתנו ענין מאמר ישעיה למה תתענו ה' מדריךך, כלומר, אל תעמידנו בחזקת תועים. כלומר, שכשהאומות רואות שלותם וכבודם עם ראותם שפלותנו וקלוננו יחזיקו עצמם כחסידיים ואתנו בהפך. וזהו ענין צדיק ורע לו רשע וטוב לו שהתעוררנו עליו". וזו כידוע ההאשמה הנוצרית כנגד היהדות לאורך מאות שנים.

²⁷ כאן דימוי פרעה לנחש, ובשמות רבה כב א דימוי לשועל, שהולך סביב ומביט לכל עבר ומחפש הזדמנויות להערים: "אמר ר' אלעזר ב"ר שמעון: ערומים היו המצרים, לפיכך הוא מושלך כשועלים. מה שועל זה מהלך ומביט לאחוריו, כך המצרים מהלכין

שנאמר: "יחדרו כצפור ממצרים" (הושע יא יא). וכיון שיצאו ישראל ממצרים נשרף פרעה באש, שנאמר: "יתשלח חרוןך יאכלמו כקש" (שמות טו ז). ישבו להם ישראל במקום אחר, שנאמר: "ואהיה כצפור בודד על גג" (תהלים קב ה). ואח"כ ברחו כצפור ממקום למקום, שנאמר: "כצפור נודדת מקנה כן איש נודד ממקומו" (משלי כז ח), וכשבאו לארץ ישראל מצאו להם קן, שנאמר: "גם צפור מְצָאָה בֵּית וּדְרוֹר קֵן לָהּ" (תהלים פד ד),²⁸ וכן דוד אמר: "עַד אֶמְצָא מְקוֹם לָהּ מְשֻׁכָּנוֹת לְאֲבִיר יַעֲקֹב" (תהלים קלב ה). לכך נאמר: "נִפְשָׁנוּ כְּצֹפֹר נִמְלָטָה".²⁹

שבת שלום מחלקי המים

מים אחרונים: פירוש רמב"ן לעיל שמנסה להעביר קו (דק יש לומר) בין גזירת ברית בין הבתרים שלכאורה מנקה את פרעה, ובין תוספת השעבוד וההתעמרות של המצרים בבני ישראל שבגינם נענשו כה קשה, מחזירה אותנו לדיון פשר הירידה למצרים עליו הרחבנו כאמור בדברינו [האם נגזר על אבותינו לרדת למצרים?](#) בפרשת וארא. התשובה הקלאסית שעונים רבים לשמע שאלה זו, מלבד זקיפת גבה מה פשר השאלה בכלל: כך נגזר על אבותינו בברית בין הבתרים. זה המהלך ההיסטורי הבלתי נמנע. התחבטות רמב"ן בשאלה: אם כך, מדוע נענשו פרעה ומצרים מעידה על כך שתשובה זו איננה כה פשוטה. הקו שהוא מעביר בין העינוי שכן נצפה בברית בין הבתרים, ככתוב: "ועבדום ועינו אותם" ובין תוספת העינוי של פרעה של השלכת הבנים ליאור ואפילו של "הבה נתחכמה לו" שהם מעבר למה שהקב"ה גזר, הוא קו עדין ודק למדי. ואם היה פרעה רק מענה רק כפי שנגזר ב"עבדום ועינו אותם" (ומנין לו לדעת?), היה יוצא בלי שום עונש? הרי כתוב מפורש: "וגם את הגוי אשר יעבודו דן אנכי". האם נבוכדנצר, טיטוס ושאר מחריבי עם ישראל ירחצו כפיהם בניקיון משום שכך נבאו הנביאים וזעקו החכמים ומורי האומה? לנו נראית יותר תשובת הרמב"ם, שיסודה בעקרון הכפול שכבר טבע רבי עקיבא במסכת אבות פרק ג משנה טו בארבע מילים פשוטות: "הכל צפוי והרשות נתונה (ובטוב העולם נדון והכל לפי רוב המעשה)". שום גזירה משמים איננה מגבילה את כח הבחירה של האדם ואיננה תירוץ לכתחילה או בדיעבד של החלטותיו ומעשיו. הקב"ה גילה לאברהם מה שגילה, יעקב ובניו ירדו למצרים בהחלטה שקבלו, פרעה החליט "הבה נתחכמה" ו"הבן הילוד היאורה תשליכוהו" וייתן את הדין על מעשיו וכו'. ומה עם גזירת הקב"ה? "הרבה שלוחים למקום", "בהדי כבשי דרחמנא למה לך" ועוד: שהקב"ה ניחם על הרעה ואינו ניחם על הטובה.

²⁸ ומביטין לאחוריהם. ומה אמרו? הבה נתחכמה לו – אמרו: בואו ונבוא עליהן בחכמה ונראה היאך אנחנו משעבדין על ישראל בדבר שלא יהא אלהיהן יכול להביא עלינו באותה מדה.

²⁸ חשוב תמיד לקרוא פסוק בשלמותו: "גם צפור מְצָאָה בֵּית וּדְרוֹר קֵן לָהּ אֲשֶׁר שְׁתָּה אֶפְרָחִיָּה אֶת מִזְבְּחוֹתֶיךָ ה' צְבָאוֹת מִלְכֵי וְאַלְהֵי" ומן הסתם הדרשנים שדברו מול הקהל אמרו את הפסוק במלואו או שסמכו על הקהל שידע והשלים בעצמו. ובכתבי היד ובדפוסים קצרו. ובימינו, בדפוס האלקטרוני והמקוון יש פתרונות יפים ונוחים (לא כולל שבת).

²⁹ דימוי פרעה כנחש, בהקשר עם "הבה נתחכמה לו", נותן אולי טעם נוסף למופת המטה והנחש. לפני פרעה הנחש שמתחכם וחוזר ומתפתל סביב עם ישראל, מוצג תחילה איך כל מטה יכול להפך לנחש! ואח"כ, איך הנחש ההופך לתנין (שמות ז ט-י), בולע את כל שאר התנינים וחוזר להיות מטה בידו וכפו של משה. ראה דברינו [הנחש והמטה](#) בפרשת וארא. אבל אם נחזור לשמות רבה הנ"ל, יש לשים לב למיקומו בפרשת בשלח דווקא, מה שמחזיר אותנו למכילתא דרבי ישמעאל בשלח שהבאנו בהערה 14 לעיל, שמי ים סוף שנערמו על המצרים היו כנגד עורמת פרעה והתחכמותן ב"הבה נתחכמה". הנחש המתחכם והשוועל הערום המסתתר ומופיע בהפתעה, לא נעלמו לאחר מכת בכורות ויציאת בני ישראל ממצרים. הם שרירים וקיימים, ועם ישראל הנמשל לציפור שמחפשת לה קן ומרגוע נאלצת לנדוד ממקום למקום ומסכנה לסכנה. ראה דברינו [ינתי בחגווי הסלע](#) בשיר השירים. מתי תגיע הציפור / היונה לקן מבטחים ותמלט סופית נפשה מהתחכמויות הנחשים וערמימות השועלים? כאשר אמצא מקום לה' ומשכנות לאביר יעקב, אומר דוד. אך אנו כשלושת אלפים שנה אחרי דוד המלך יודעים שגם שם לא מצאה היונה מנוח לכף רגלה ועדיין מחפשת הציפור קן לה בין העצים. לא תמו ולא פסו מן העולם "הבה נתחכמה" למיניהם, מימי פרעה של מצרים ועד פורעני הדורות המאוחרים. ואולי מצאה הציפור מנוח סוף סוף בעצי הרי ישראל בעץ הפארות עליו ניבא יחזקאל (יז כג): "בְּהָר מְרוֹם יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁתְּלַנּוּ וְנִשְׂא עָנָף וְעֵשֶׂה פְרִי וְהָיָה לְאֶרֶז אֲדִיר וְשָׁכְנוּ תַחְתָּיו כָּל צֹפֹר כָּל כָּנָף בְּצֵל דְּלִיתָיו תִּשְׁכַּנָּה".